

Ааптар - Прядезникова Елена Гаврильевна, Горнай улууһун Орто-Сурт сэлиэнньэтин
МБҮӨТ “С. И. Тимофеев-Кустуктаанап аатынан Мананы орто уопсай үөрэхтээһин
оскулатын” төрөөбүт тыл, литэрэтиирэ уонна
Саха Өрөспүүбүлүкэтин норуоттарын култууратын учуутала,
үрдүк категориялаах, педагогика үөрэхтээһинин магистра
Б.т. +79142949737, helene3012@yandex.ru

БЫҤААРЫЫ СУРУК

Үөрэнээччи билиитин, сатыырын уонна дьобурун кырдыктаах сыаналааһын үөрэхтээһин систиэмэтигэр уонна хас биирдии личностька бэйэтигэр улахан суолталаах.

Оҕо үлэтин сыаналааһынга быраактыка көрдөрөрүнэн икки ирдэбил баар:

- учуутал үөрэнээччи үөрэх бырагырааматын төһө ситиспитин чуолкайдык, ылбыт билиитин көтөхпөккө уонна намтаппакка хайдах баарынан сыаналыахтаах;
- ол гынан баран, үөрэнээччи төһө кыһаллыбытын, дьаныарын, дьүккүөрүн учуутал эмиэ сыаналыахтаах.

Учууталга ис мөккүөр ханнык сыананы туруорарыгар син биир баар суол. Бу икки ирдэбил тэннээр түгэнигэр учуутал оҕо туһугар сыаналыыр. Маннык тойонноһун үөрэнээччи тиэмэни төһө өйдөөбүтүн, ханнык таһымна өйдөөбүтүн, билиитэ уонна дьобура төһө сааһыламмыттарын, көбүн, дьаныарын, кичэйиитин, кыһаллыытын, уһулуччутун, чынха атыннык толкуйдуурун көрдөрбөт.

Бу баар кыһалҕаны быһаарарга Бенджамин Блум таксономиятын учуутал үөрэтии түмүктэрин сыаналыырыгар көдүүстээх инструмент быһыытынан туһаныта буолар.

Үөрэх сыалларын таһымнара диэн бу үөрэнээччи мэйиитин быһаччы дьайыыларынан таһымын ситиһиитэ буолар.

Блум бэйэтин наардааһыныгар үөрэх сыалларын үс билим уобалаһыгар араартаабыта: когнитивнай (билэр-көрөр), ол эбэтэр биридимиэт ис хоһоонун өйдөөһүнүн баһылаабытыгар ирдэбиллэр, психомоторнай уонна аффективнай диэн.

Когнитивнай (билэр-көрөр) билим уобалаһыгар үөрэнээччи ылбыт билиитин сатаан атыннык санардан толкуйдааһына, ону эрдэ үөрэтиллибит санаалары, ньымалары кытта санатык дьүөрэлээһинэ уонна сананы айыыта ирдэнэр.

Кистэл буолбатах, билиини үөрэнэр үөрэх кинигэлэрин эрчиллиилэрэ үксэ саха литэрэтиирэтин айымньыларыттан суруйааччы этиилэриттэн ылыллыбыттар. Маннык эрчиллиилэр баар буолуохтаахтар, ол гынан баран аныгы үөрэх ирдэбилиинэн тыыннаах тыл оруола сүнкэн. Оҕо тутатына сангаран тахсыбыт тылы кытта үлэлиэхтээх: билиэхтээх, өйдүөхтээх, туттуохтаах, ырытыахтаах, түмүөхтээх, сыаналыахтаах. Бу Блум таксономията:

1. Билии;
2. Өйдөөхүн;
3. Туттуу;
4. Ырытыгы;
5. Түмүү;
6. Сыаналааһын.

Бу таһымнар ыкса сибээстээхтэр. Үөрэнээччи уруокка бастаан билиини ылар, онтон өйдүүр, ол кэнниттэн туттар, туттан баран ырытар, онтон түмэр уонна бүтэһик таһым – сыаналааһын.

Бастакы таһымна – билиигэ - үөрэнээччи быһаарар, ойуулуур, ааттыыр, бэлиэтиир, билэр, санардан онорор, батыһар; чопчу дьайыыларга үөрэнээччи тиэрмини, чакчылары, ньымалары уонна бэрээдэктэри, сүрүн өйдөбүллэри, быраабылалары уонна ылыммыт санаалары саналыы көрөр.

Иккис таһымна – өйдөөхүннэ – үөрэнээччи түмэр, атыннык онорор, көмүскүүр, атыннык ааттыыр, тылбаастыыр, холобурдары ажалтыыр; чопчу дьайыыларга чакчылары, быраабылалары, ылыммыт санаалары, баар көрдөрүүлэртэн тахсар буолуохтаах содуллари барыллаан ойуулаан көрдөрөр.

Үһүс таһымна – туттууга – үөрэнээччи хаттаан айар, туруорар, үтүгүннэрэр, конструкциялаан онорон таһаарар, сылыктыыр; чопчу дьайыыларга сокуону, үөрэтэр-чинчийэр үөрэби, өйдөбүллэри уонна ылыммыт санаалары саналыы быраактыка хабааннарыгар туттар уонна туһанар.

Төрдүс таһымна – ырытыгыга – үөрэнээччи тэнниир, утары туруорар, үлтүрүтэр, бэлиэтиир, талан ылар, арааран быһаарар, истибитин-көрбүтүн бөлөхтөргө хайыталыыр; чопчу дьайыыларга бүтүнү сорболорго араартыыр, икки ардыларыгар хардарыта ситимнэһиилэрин булар, бүтүн олохтоохунун ылыммыт санааларын быһаарар, алжастары уонна көтүтүүлэри толкуйдааһын утумнааһыныгар бэлиэтии көрөр, чакчылар уонна түмүктэр икки ардыларыгар туспалаах уратылары тириэрдэр, көрдөрүүлэр суолталаахтарын сыаналыыр.

Бэһис таһымна – түмүүгэ – үөрэнээччи түмэр, туох эмэ сананы айарыгар санааларын холбуур, бөлөхтүүр, саналыы уларытан онорор; чопчу дьайыыларга өйтөн суруйар, дакылаат, реферат онорор, тыл этэр, холоон көрүүгэ уонна да атын дьайыыларга торум киллэрэр, соруктар схемаларын туруортуур.

Алтыс таһымна – сыаналааһынна – үөрэнээччи сыаналыыр, кириитикэлиир, дьүүллүүр, көмүскүүр, күрэстэхэр, өйүүр; чопчу дьайыыларга суругунан тиэкис тутулун утумнааһынын сыаналыыр, түмүктэр баар көрдөрүүлэри кытта сөп түбэһиһиилэрин

сыаналыыр, үлэ онорон таһаарыытын суолталаабын сыаналыыр.

Үлэбин саҕалыам иннинэ уопсай орто үөрэхтээһин оскуолатын сэттис кылааһын үөрэнээччилэриттэн ыйытыыларбар хоруйдууларыгар көрдөстүм. Анкета толоттордум. Ыйыппыт оҕолорум үөһэ суруйбутум курдук, сэттис кылааска уопсай үөрэхтээһин кылааһыгар үөрэнэллэр. Саастара уон үс-уон түөрт. Кылаастарыгар онуолар: абыс уол, икки кыыс. Сэттис кылаас саха тылын үөрэбин кинигэтинэн эрчиллиилэр хомуурунньуктары онорон саҕалаан эрэбин диэбиппэр, үксүлэрэ үөрэ иһиттилэр. Эрчиллиилэр хайдах буолуохтаахтарын туһунан ыйытыыларбар үксэ оонньуу курдук буолаллара буоллар диэн баҕа санааларын эттилэр. Тҕа сирин оскуолатын оҕолоро уонна үксүлэрэ уолаттар буолалларын быһыытынан эрчиллиилэр булду, кыылы-сүөлү кытары сибээстээх буолаллара буоллар диэн баҕа санааларын эттилэр. Кыргызтартан өр тугу баҕаралларын туоһуластым. Ас астааһынын интэриэһиргииллэрэ буолуо дии санаабытым, дьонум үүнээйи олордутун туһунан, көрүүтүгэр-харайыытыгар сыһыаннаах эрчиллиилэри толоруохтарын баҕараллар эбит. Эрчиллиии халыыбыгар тохтоотоххо, тэннээн көрүү уонна хабааннаһыннарыы ньыматын ордороллор эбит. Айар үлэ дьон үлэбинэн оноһуллара сатамматын үрдүнэн, тустаах дьон санааларын син учуоттуу сатаатым, онон эрчиллиилэрбин Саха Өрөспүүбүлүкэтин норуоттарын култууратын кытта дьүөрэлии тута сатаатым.

«САХА ТЫЛЫН VII КЫЛААҤЫН ҮӨРЭБИН КИНИГЭТИНЭН

АРААС ТАҤЫМНААХ ЭРЧИЛЛИИЛЭР»

ТӨРӨӨБҮТ ТЫЛ – САЙДЫ ТӨРДӨ.

1 эрчиллиии. Туох санааттан поэт эдэр көлүөнэбэ, эһиэхэ, оҕолоор, манньк тыллары суруйан хаалларда?

Нуучча тыла модун, улуу.

Билиэх, таптыах тустаахпыт,

Ол эрэри хаан уруу

Тылбытын ахсарбаппыт

Чычаас өйтөн буолаарай?

Төрөөбүт тылбыт муннаах

Көнкөтүйдэ быһыылаах...

Сахалыы сатаан арай

Оҕонньоттор, эмээхситтэр

Ыраастык санараллар,

Тон собуустар эдэрдэр,

“Миигин көрүс” диир оннугар

«Встречайдаа» диэн буолар. (И.Гоголев-Кындыл «Аан тыл»).

ТУОХТУУР ОЛОХ ХАЛЫЫПТАРА.

4 §. Туохтуур өйдөбүлэ. Этиигэ оруола. Саҥа чааһын быһыытынан сүрүн бэлиэтэ.

1 эрчилли. Туохтуур диэн тугуй? Холобур? Этиигэ оруола? Холобурда толкуйдаан. Этиигэ саҥа чааһын быһыытынан сүрүн бэлиэтэ? Холобурда аҕалын.

2 эрчилли. Этиилэргэ туохтуурдары булун. Этиигэ ханнык чилиэн уонна саҥа чааһа буолалларын быһаарын, туохтуурдары аннынан тардын.

1. Баһылай Манчаары хаартыската да, уруһуйдаммыт мэтириэтэ да суох. 2. Кини тас көрүнгүн ойуулааһын арай норуот сэхэннэригэр баар. 3. А.И.Софронов “Манчаары”диэн пьесатыгар сүрүн геройу дьүһүннүүрүгэр А.Е.Кулаковскай Манчаарылыын чакчы көрсүбүт кырдыаҕастар тылларыттан суруйууларын туһаммыта. 4.Манчаарыны көрбүттэр тылларыттан бу дьүһүннээһини толору бигэргэспиттэрэ. 5. Ол эрэри 1946 сыллаахха Манчаары туһунан кинигэ таһаартарбыт историк О.В.Ионова ити тылынан ойуулааһынынан мунурдамматаҕа. (П. Винокуров. “Манчаары мөссүөнэ”).

3 эрчилли. Хоһоонго туохтуурдары булун. Булбут туохтуурдарыт олохторо ханныктарый, туох сыһыарыыта (туохтуур хаһыс сирэйгэ, ханнык ахсаанга, ханнык кэмгэ) эбиллибитин быһаарын. Этиигэ тыл бэрээдэгин быһаарын. Быраабылаттан туорааһын баар дуо?

Истэбин олонхо туйгун

Иэйиилээх тойугун -

Тыл дыкти кэрэтин,

Тыл өлбөт мэнэтин...

Сайаҕас, намыын

Сахам тылынан

Ааҕабын атын

Аан дойду улууларын... (С. Кустуктаанап “Саха тыла”).

4 эрчилли. Аат тыллартан туохтуурдарда толкуйдаан. Тылгыт олобун уонна сыһыарыыларын схема онорон быһаарын. Ким элбэх туохтууру толкуйдуур эбитий диэн кылааска кыра күрэхтэ ыытын.

5 эрчилли. Ох тыллары сааһылаан, туохтуурдары аннынан тардын, сааһылыыргытыгар сурук бэлиэтин туруорун. Ох тыллары олорор олоххутугар мэлдьи туһанын.

I бөлөх: дьобур; саҕаны саҕалыыр ыарахан; тийдэххинэ; омук кэхтиитэ; саамай улуу учуутал; сатаан саҕарыы; баары суох гынар.

II бөлөх: кэллим диэ; аар айылҕа; бүтэрэр быдан чэпчэки; төрөөбүт тыл симэлийиитигэр сытар; сүдү күүс; түргэн; удьуор утумунан бэриллэр уонна дьарыктаннаххына эрэ сайдар.

6 эрчилли. Айар үлэ. “Кыһын”диэн тиэмэҕэ билигин, билигин ааспыт, урут ааспыт уонна

кэлэр кэмнэргэ туохтуурдары туһанан ситимнээх кэпсээннэ толкуйдаанг. Ким төһө элбэх туохтууру туттубутун аабынг.

5 §. Туохтуур суолтата.

1А эрчилли. Этиилэргэ хайааһын-турук туохтуурдар суолталарынан араастарын быһаарынг.

1. Төрөөбүт

Төрүт тыл,

Сөрүүн

Сүөгэй курдук,

Сүрэҕи-быары

Сөрүүргэтэр,

Убаҕас отон

Уутун курдук,

Улахан куйааска

Утаҕы аһарар,

Сырдыгыныны көөннүбүт

Сылгы кымыһын курдук,

Тостор куйааска

Тоҕулу ханнарар...

Иитиллибит

Ийэ тылбыт

Иинэҕэс сири

Имэнинэн-быйагынан

Ибиирэн биэрэр...

Саппа

Садарах уотунан

Күтүр хараҕаны

Күлүмнэтэ сырдатар... (А.Иванов-Күндэ “Төрөөбүт тыл”).

2. Түөрт атаҕын

Түүрэ үктээтэ,

Түрдэччи тутунна,

Түөллэннии хаамта.

Хараҕын уота

Хардаҕас уот курдук

Таннары сардырҕаата.

Татгабар таныытыттан
Сарадах төлөн
Сардыргыы ыһылынна.
Кумунан-кумунан,
Куччаан-куччаан,
Хоробор муостаах халбаһатыгар
Хонууга хааман киирдэ. (С.Васильев-Борогонской “Мөнгүрүүр Бөбө”).

3. Онтон ыла Чурумчуку

Уолбат ойбон уйгуланна,
Тохтор хороммот тоттонно,
Бастар бараммат баайданна,
Дьол-соргу добордонно,
Айхал-мичил аргыстанна,
Тагнастыбат саргыланна,
Түгнэстибэт төлкөлөннө,
Арыяан уола астанна,
Ала ынаба далланна,
Алаһата сандаарыйда,
Аал уота чураадыда... (С.Кулачиков-Эллэй “Чурум-Чурумчуку”).

4. Махтанабын, хоту дойду,

Эн тыйыскар, эн дьиппиэргэр,
Миигин хомус тылын курдук
Хатан гына ииппиккэр.
Атахтаппатабын эн миигин,
Мин да ньыхаалаабашын,
Биирдэ эмэ ньирэнсийбиппин,
Уйарбаабышпын бырастыы гын.

Мин билэбин тонор тугун,
Ол иһин ытыктыыбын
Кутаа, тимир оһох суоһун,
Саныйах, сон сылааһын.

Бултаан, ааһан, илистэн
Киэһэ дьибэ кэллэххэ мин

Хайдах курдук итии чэй
Минныңгэһин билэбин.

Кумаартан, уот куйаастан
Абырырын туһугар мин
Киэпкэбин сайын устан,
Сөрүүн тыалга сүгүрүйэбин...

Мин эйигин, баай кыраайым,
Таптыбын кыһын курдук,
Хайыһар тонот хаарын

Таптырынааһар ордуктук. (И.Гоголев-Кындыл “Махтанабын, хоту кыраай”).

IB эрчилли. Этиилэргэ тыаһы үтүктэр туохтуурдар суолталарынан араастарын быһаарын.

1. Кини диэтэх киһи албан аата аҕыс сардангалаах аламай манган күн анныгар адаар муостаах атыыр оҕус буолан айаатаан ланкынаппыт, дыһун сураҕа үс аан дойдуга үөр атыыра буолан барылаччы кистээбит. (В. Яковлев-Далан “Улуу Куданса”).
2. Кустар адьас аттыбар уста сылдыллар, күн уотугар кылабачыйар лаахтаах тумустарынан ууттан тугу эрэ ороон сиэн чабыгыһаллар, төгүрүк харахтара көстөллөр. (Н. Золотарёв-Якутскай «Маннайгы сааланы»).
3. Бастаан утаа тааһа өрө сүгүллэн тахсан, күрбэни туораан эрэр таһаҕастаах тэлиэгэ курдук, лүһүгүрээтэ, онтон улам-улам уларыян, кэнникинэн сыбырҕаан хаалла. (С.Яковлев-Эрилик Эристиин “Хачыгыр”).
4. Бу Толугурга кыһын суор эрэ ханытыыра уонна Сылгыһыт Наһаар балаҕанын халҕана хаахыныыра, саас чараныгар куртуйах куллугуруура, куулатыгар хабды бэбигириирэ. (Д.Сивцев-Суорун Омоллоон “Чүөчээски”).

IB эрчилли. Этиилэргэ дьүһүннүүр туохтуурдар суолталарынан араастарын быһаарын.

1. Үс кырыылаах
Мөнүрүүр Бөҕө
Моонньун этэ
Богдойон таҕыста,
Көхсүн этэ
Көппөйө үлүңнэ.
Бүлгүнүн быччына
Тууга киирбит

Дьорохой курдук
Дууллайа мөбүстэ.
Балык этэ
Баараҕай буочука
Уобуруччатын курдук
Төлүтэ мөхтө.
Хара будьурхай баттаҕа
Кулун кутуругун курдук
Өрө ытыллан тағыста. (С. Васильев-Борогонская. “Мөнгүрүүр Бөбө”).

2. Ып-ыраас халлаанна
Сыстан былыттар
Сыстыһан бардылар.
Күнү күөнтээтилэр.
Куйаас ыгар
Кутулар, туутуйулар.
Сыстан былыттар
Холбоһо охсон
Хойуннулар,
Ханыылаһа охсон
Халыҥаатылар,
Хараара ыараан халыҥаатылар,
Харса суох таммалаатылар.
Ханна эрэ тийэн
Тугу барытын
Тупсарабыт тумулуктанан,
Тохтоло суох
Тобураҕынан куттулар
Ып-ыраас турбут халлаан
Ыыстыйда, ыдырыйда,
Урукку кэмин суохтаан,
Уунан, хаарынан
Уйадыа ытаата...
Былыттар үрэллиэх курдуктар.
Абыс күн ардаабыт халлаан
Астыах курдук быһыытыйда.

Күүтүүлээх күндү кэмнэр
Көһүннүлэр саҕахха.
Былыттар үрэллэх курдуктар.
Бүрүүкээн турбут харанга
Бэрт сотору дьалбарыйыа,
Чэмэлийиэ ыраас халлаан,
Чэбдигириэ көй салгын.

Былыттар үрэллэх курдуктар. (А.Старостин-Сизэн Кынат. “Былыттар”).

2 эрчилли. Бэлиэтэммит сыһыат туохтуурдары туохтуур билигин ааспыт, урут ааспыт, билигини, кэлэр кэмнэргэ уларытан туруорун. Төрөөбүт тылбыт туттуллуута баайын туһунан кэпсэтиһин.

1. Ойууһуккун даҕаны!

Оһуордьуккун даҕаны,
Уран тарбах Сахама тыла,
Уус харахтаах Сахама тыла!..
Суон тойону **суоданнатан**,
Баай тойону **бааданнатан**,
Киэбирбити **кинтэһитэн**,
Киһиргэһи **чингэһитэн**,
Акаарыны **аппаһытан**,
Өйдөөхтөрү **сөнөдүтэн**,
Быһыйдары **бырдааттатан**,
Бытааннары **бытырдатан**,
Уһуннары **дьураадытан**,
Намыһаҕы **лаппаһытан**,
Кими эрэ **кээдьэннэтэн**,
Тугу эрэ **дьоодьоннотон**,
Сорохтору **соодьоннотон**,
Атыттары **дьаадьаннатан**,
Оһолору **лоһорутан**,
Оһонньору **тонхоһутан**,
Дьиктитик да этэһин,
Дьэнкэтик да тиэрдэһин,
Сүүнэлдьин уус Сахама тыла,
Сөбүмэрдээх Сахама тыла! (Б.Тобуруокап. “Айхал Сахама тылыгар!”)

3 эрчилли. Хайааһын турук, тыаһы үтүктэр уонна дьүһүннүүр туохтуурдартан араастарыттан күннээҕи кэпсэтиигэ туттуллар 2-лии туохтуурда толкуйдаан.

4 эрчилли. Ынах сүөһүнү төһө билэбит? Тыллары ситимнээн уонна хайааһын-турук, тыаһы үтүктэр, дьүһүннүүр туохтуурдары кытары бэриллибит тыллары туттан 5-6 этиилээх тэттик кэпсээннэ суруйун.

1. Ньирэй	А. Төрөөбөт эдэр сүөһү
2. Ороһу ньирэй	Б. Ынах саҥа төрөөбүт оҕото
3. Субай	В. Төрөөбөккө уойбут ынах
4. Ат оҕус	Г. Инигэр оҕолоох ынах
5. Баайтаһын	ҕ. Үөскэтэр оҕус
6. Кытарах ынах	Д. Хойут төрөөбүт ньирэй
7. Уулаах ынах	Дь. Буоһаабатах ынах
8. Атыыр оҕус	Е. Атгаммыт оҕус

5 эрчилли. Хайааһын-турук, тыаһы үтүктэр, дьүһүннүүр туохтуурдардаах өс хоһооннору булан устун. Араастарынан наардаан.

6 эрчилли. 15 сирэйгэ бэриллибит туохтуурдары туһанан ситимнээх тиэкистэ (кэпсээннэ) айын.

6 §. Туохтуур олоҕо. Төрүт, үөскээбит олохтор.

1 эрчилли. Туохтуур олоҕо диэн тугуй? Холобурда аҕалын. Төрүт олох туохтуурдарыттан бэйэбит 5 холобурдаргытын суруйун. Үөскээбит олох туохтуурдарыттан 5 холобурдаргытын суруйун.

2А эрчилли. Бэриллибит этиилэртэн төрүт уонна үөскээбит олох туохтуурдары булун. Үөскээбит олох туохтуурдар ханнык саҥа чааһыттан үөскээбиттэрин быһаарын.

1. Кыһынҥы хараҥа киэһэ, муус манан хаар сабыылаах саха балаҕана туох эрэ курдук харааран, барыйан турара. (Алампа “Куоратчыт”). 2. Сытар ынаҕы туруорбат сымнаҕас, сэмэй сахалар киһиргэс киһини ордук абааһы көрөллөрө. (Далан “Киһиргэс киһи”). 3. Күрэтээччилэр ыһыылара-хаһыылара, маһы кырбааһыннара ордук тэнийэн күүһүрдэ. (Кулантай “Туртас”). 4. Ол эрэри Харытыана бу дойду дьоннорун оонньуулары-күлүүлэрин тоҕо эрэ сүрүбэ сөбүлээбэт, хараҕа таптаабат: күн тура-тура оһуохайдаан салыбыры-салыбыры, ой да ой, ой да ой. (Б.Ойуунускай “Дьэбэрэттэн тахсы”). 5. Аҕыйах хонон баран, сис былыт кэлбитэ, хаардаабыта, тымныы биллэрдик намыраабыта. (Кулантай “Истин сүрэхтэн”). 6. Аал уоккут иччитин айах тутан айхаллаан! (М.Обутова-Эверстова “Үрүлү Бэргэн”).

2Б эрчилли. Аттарыы ситиминэн үөскээбит туохтуурдары булун уонна быһаарын.

1. Улуу сааһыттары, бэргэн ытааччылары норуот эмиэ хорсуттар, күүстээхтэр, быһыйдар курдук үрдүктүк сыаналыыра уонна кинилэр тустарынан уһун сылларга уура сылдьан уос

номоџо онгосторо. (Далан. “Бэргэн ытааччылар”). 2. Доџор, ыппыт барахсан, байанайдаах буол, соргулаахтык сырыт! (Тумат “Ымыылаах ыт”).

3 эрчилли. Дьүөрэ, утары эбэтэр суолтата биллибэт туохтуур тыллартан үөскээбит ханыылаһыы ньымалаах туохтуурдары булун, этиигэ суолталарын быһаарын. Икки холобурда салгыы толкуйдаан.

1.Ол курдук бэрт өр оонньообуттара-көрүлээбиттэрэ. (Н.Якутскай “Эһэ оџотун эрэйдээх сырыыта”). 2. Кинилэр икки, землянка икки ардыгар биир синньигэс офицер кэлэр-барар, сүүрэр-көтөр.(Т.Сметанин “Егор Чээрин”). 3. Хаскай тэлэмээт ытырар-даџаһар дардар сыарџа дарџана кээдьэн диэхтиибин, диэхтэрэ! (С.Зверев-Кыыл уола “Былыргы чабырџах”).

4 эрчилли. Айылџалыын алтыһыы. Бэриллибит тыллары суолталарынан сааһылаан.

I бөлөх: ойуур; тыа; тайџа; аар тайџа; баай тыа; күөх тыа; куула тыа; хара тыа; ыркый ойуур; түбэ; тэнкэ; сис; иһирик ойуур; бөлкөй тыа; булкаас тыа; түн ойуур; халдыаайы тыа; ойдом ойуур; курун; даркы.

II бөлөх: элбэх булгаах-астаах тыа; өрүс үрдүгэр үүммүт халын ойуур; күөбүнэн турар тыа; сэбирдэхтээх уонна мутукчалаах мастар булкуһа үүммүт ойуура; бөдөн, кырдыаџас хойуу мастаах тыа; намчы мастаах хойуу ойуур; кыра мастаах арыы тыа; үрдүк сир хоту өттүгэр үүммүт ойуур; чугастааџы мастаах сир; үрэх, өрүс үрдүгэр үүммүт уһун дылыгырас мастаах ойуур; үүнэн иһэр хойуу ньирээйи ойуур; уйаара-кэйээрэ биллибэт кэлимсэ ойуур; халын тыа; тиит ойуур; уот сизбит ойуура; ыраах сиринэн тайыыр ойуур сир; уоттан эбэтэр күүстээх тыалтан сууллубут мастардаах ойуур; көһүнэн кээмэйдээх киэн хордоџой сиргэ үүммүт хара тыа; үрдүк сир соџуруу өттүгэр үүммүт ойуур; туспа арыыланан турар ойуур.

5 эрчилли. 1 Синквейн-оонньоу. 1) Биир аат тылы толкуйдаан. 2) Бу аат тылгытыгар сөптөөх икки даџааһын аатта сыһарын. 3). Үс төрүт олох туохтуурдарын бу аат тылгытыгар биэринг. 4). Биир этиитэ эбэтэр тыллар ситимнэрин бу бэриллибит тиэмэџэ түмүк быһыытынан биэринг.(Өс хоһооно буолуон сөп). 5).Уопсай түмүгү биир тылынан таһаарын. Эһиэхэ кэлин тиһэџэр биэс устуруокаттан турар хоһоон тахсыа. Ким хоһооно ордук табыллар эбитий?

2 Синквейн-оонньоу. 1) Биир аат тылы толкуйдаан. 2) Бу аат тылгытыгар сөптөөх икки даџааһын аатта сыһарын. 3). Үс үөскээбит олох туохтуурдарын бу аат тылгытыгар биэринг. 4). Биир этиитэ эбэтэр тыллар ситимнэрин бу бэриллибит тиэмэџэ түмүк быһыытынан биэринг.(Өс хоһооно буолуон сөп). 5).Уопсай түмүгү биир тылынан таһаарын. Эһиэхэ кэлин тиһэџэр биэс устуруокаттан турар хоһоон тахсыа. Ким хоһооно ордук табыллар эбитий?

6 эрчилли. Хамаанданан үлэ. Синквейн-оонньоу. Бастакы хамаанда төрүт олох, үөскээбит олох эбэтэр аттарыы ньыматынан үөскээбит туохтуурдары туттан синквейн-хоһоон айар.

Иккис хамаанда синиэньим эбэтэр онтуоньум туохтуурдарынан бастакы хамаанда хоһоонун түмүктүүр.

Иккис хамаанда төрүт олох, үөскээбит олох эбэтэр аттарыы ньыматынан үөскээбит туохтуурдары туттан синквейн-хоһоон айар. Бастакы хамаанда синиэньим эбэтэр онтуоньум туохтуурдарынан иккис хамаанда хоһоонун түмүктүүр.

7 §. Көһөр уонна көспөт туохтуурдар.

1 эрчилли. Көһөр туохтуур диэн тугуй? Көспөт туохтуур диэн тугуй?

2 эрчилли. Көспөт туохтуур көһөр суолталанарыгар холобурдарда аҕалың, холобурдаргытын синиэньим уонна онтуоньум көмөтүнэн уларытын.

3 эрчилли. Этиилэртэн көһөр уонна көспөт туохтуурдары булун уонна быһаарың.

1. Быйыл сайын мин аҕабын кытта от мунньуһабын, от кэбиһэллэригэр оҕус сиэтэбин... (Н.Якутскай “Кырынаас”). 2. Күтүр бэйэлээх күн, халын тайҕа үрдүгэр тахсан, субу күлтэйэн турар эбит. (С.П.Данилов “Сүрэх тэбэрин тухары”). 3. Дьаданы баайга ордургуур, мөлтөх күүстээххэ, акаары өйдөөххө, кырдыаҕас эдэргэ, бүрэ кэрэҕэ ордургуур. Ити саамай күүстээх, кытаанах хабыла. (И.Гоголев-Кындыл “Манчаары”). 4. Икки сыл буолан баран, бастакы кылааны бастыгынан бүтэрэргэ кыыс тылын биэрбит. (Н.Е.Мординов-Амма Аччыгыя “Санаа”). 5. Онтон аҕата оһоҕун кыһыл чоҕун чөмөхтүү тардыбыта уонна үс сиргэ арыылаах саламаат куппута, алгыс алҕаабыта: Аал уот иччитэ, аһаа-сиз! Баай Байанай, аһаа-сиз!..(И. Федосеев. “Куобах бэргэһэ”).

4 эрчилли. Саха иһиттэрин төһө билэбит? Таайың. Таайыгытын көһөр уонна көспөт туохтуурдары кытта дьүөрэлээн.

Тойон киһи аһыыр иһитэ? Туос хаппахтаах ньолбоҕор иһит? Кээмэй иһитэ? Кымыс мунньар иһит? Айанна туттуллар тири хаа? Быһах хаата? Эт хоторор тимир? Улахан мас ньуоска? Туус иһитэ? Иннэ хаата?

Хоруйдара: сэргэ кыттыа, тымтай, мэхэмээн чабычах, сири иһит, матаҕа, кыын, кыпсыыр, хотороонньук, лаппыныах, иннэлик.

5 эрчилли. Хамаанданан күрэх. Бастакы хамаанда көспөт туохтууру этэр. Иккис хамаанда ол туохтууру көһөр суолталыыр. Иккис хамаанда көспөт туохтууру этэр. Бастакы хамаанда ол туохтууру көһөр суолталыыр. Ол курдук оонньоон. Ханнык хамаанда тохтоон хаалбыт, ол кыайтарар.

6 эрчилли. Хамаанданан үлэ. Бастакы хамаанда көһөр туохтуурдарынан эрэ кэпсээн айар, оттон иккис хамаанда көспөт туохтуурдарынан эрэ кэпсээн толкуйдуур. Ким кэпсээнэ уһун уонна элбэх туохтуурдаах буоларыгар биризмэҕэ күрэхтэһэллэр.

8 §. Туохтуур туһайыыта.

1 эрчилли. Туһайыы диэн тугуй? Туохтуур туһайыытын ааттаталаан.

2 эрчилли. Туохтуур туһаайыларынан бэйэбит холобурдаргытын аҕалыҥ.

3 эрчилли. Туохтуур туһаайыларын булуг, быһаарыҥ.

1. Бу дойдуга былыр, нуучча кэлиэн ыраах иннинэ, саха маннайгы төрүттэрэ Омоҕой Баай, Эр Соҕотох Эллэй Боотур диэн утуу-субуу кэлитэлээбиттэр. 2. Бастаан Омоҕой Баай кэргэннээх, икки кыыстаах уонна кинини кытта эмиэ Түөнэ Моҕуол диэн кымыс, сылгы иһитин-чороонун, ымыйаны уонна туос иһити онорооччу уус киһи кэлсибит. 3. Былыргы кырдыаҕас сэһэнньиттэр “Саха анаар салаата, Монгоол омук, анаар салаата ураанхайга олохтоох Татаар Тайма диэн эбитэ үһү”, - диэн сэһэн номох онгостубуттар. 4. Дыгын бэйэтинэн Бэрт Хараҕа кылы кырбаан кутуллубут кымыстаах кэриэн айаҕы аҕалан айах туттарар. (Сэһэн Боло “Саха төрүттэрэ уонна Кыргыз үйэтэ”).

4 эрчилли. Ынах сүөһүттэн ылыллар үрүҥ аһы төһө билэбит? Ааттамалаан уонна төрүт, дыһайар, бэйэни, холбуу, атынтан туһаайылары сыһыарылары кэмөтүнэн туохтуурдары кытары наардаталаан.

I бөлөх: күөрчэх; хайах; тар; суорат; сүөгэй; ымдаан; көбүөр; чөчөгөй; үрүмэ; арыы;

II бөлөх: оргуйбут ууга холбуйбут үүтү кутан оноһуулар ас; үүт үрдэ хойдубута; ынах арыытын сылаас үүккэ, сүөгэй уутугар эбэтэр тарга булкуйан ытыйан оноһуулар, тонгорон баран сиэниллэр ас; оргуйбут үүтү аһытан оноһуулар ас; сүөгэйи хойуннаран оноһуулар ас; арыылаах үүттэн ытыйан оноһуулар ас; хаһааныллыбыт суорат; убаҕас сүөгэй; сүөгөйдээх үүттэн ытыйан оноһуулубут күүгэн; оргуйбут үүт үрдэ.

5 эрчилли. Туһаайылары туттан “Чөл олох” диэн тиэмэҕэ бэйэҥ саастыылааххар анаан ыңгыры сурукта толкуйдаан. Туохтуур туһаайылар барыта баар буолуохтаахтар, тиэксикит ааҕааччы болҕомтотун тардар буолуохтаах.

6 эрчилли. Хаһыаттан интэриэһинэй тиэмэни таарыйар дии санаабыт ыстатыйаҕытын ылан сыаналаан, туохтуур туһаайылар төһө сөпкө туттуллубуттарын көрүҥ, ыстатыйа ааптара ханнык түмүктэри онорбутун быһаарсыҥ.

9 §. Көмө туохтуур.

1 эрчилли. Көмө туохтуур диэн ханнык туохтуур ааттанарый? Бэйэ 5 холобурун аҕалыҥ.

2 эрчилли. Бу холобурдаргытын суолталарынан көрөн, атын туохтуурунан уларытыҥ.

3 эрчилли. Көмө туохтуурдары бэйэ кэпсэтии тылыгар төһө туттаргытын кэтэнэн көрүҥ уонна уус-уран айымньы тылыгар туттуулар туохтуурунунан солбуйуҥ. Бастакы хамаанда кэпсэтии тылыгар туттуулар көмө туохтуурдары холобурдуур, иккис хамаанда уус-уран тылынан уларытан биэрэр.

4 эрчилли. Көмө туохтуурдары булуг, ханнык туохтуурдартан үөскээбиттэрин быһаарыҥ.

1. Кини сарсыарда эрдэ туран, тириилэрин ыас умуһаҕар киллэрэн ыйыталаан, кыс маска чөмөхтөммүт эмэҕи киллэрэн хаалаан уот аспыта. Умуһаҕын аанын кичэйэн, буруо тахсыбат

гына сабан, көмөн кэбиспитэ. Куртуйахтар көтөн куһугураспыттара. Тыа ортотугар киирэн, сүтэн хаалыахтарыгар диэри, көрөн туран баран Алексей санардыы хаамыах курдук гынан эрдэбинэ, аны кустар көтөн тахсыбыттара. (Р. Кулаковскай “Аҕам олоҕо”).

2. Манчаары өрүтэ уһуутаат, кыланан ылла. Харана соһуйан дьигис гынна, онуоха кини үөһүтгэн кыым кылам гынна. Ол кыым симик сырдыгар аҕата Бытааны мунчаарбыт сирэйэ көстөн ааста:

- Оо, оҕом эрэйдээх!..Оо, сордоох!
- Аҕаа, мин сордоох буолбатахпын. Кулут эрэ сордоох, оттон мин билигин даҕаны кулут буола иликпин. Онон киэн туттабын! (И.Гоголев-Кындыл “Манчаары”).

5 эрчилли. Тыллар суолталарын төһө билэбит? Наардаталаан уонна I бөлөх тылларын көмө туохтуурдары кытта сыһыары тутан 5 этиитэ толкуйдаан.

I бөлөх: алаас; хонуу; сыһыы; хочо; тукулаан; кырдал; хордоҕой.

II бөлөх: уу ылбат уһун үрдүк сир; сыһыыга уһун ньолбуһах кураанах кыра кирбии; тыа тулалаах ортотугар күөллээх, үксүгэр оттонор ходуһалаах ыраас сир; өрүс кытылын сыһыыта; тайҕа ортотугар киэнник тайаан сытар көһө сылдыар кумахтаах сир; от үүнэр сииктээх киэн хонуу; от үүнэр кураанах дэхси сир.

6 эрчилли. 25 сирэйгэ бэриллибит көмө туохтуур үөскэппит туохтуурдарын туһанан айар үлэтэ толорун. Үлэбит төһө суолталаммытыгар бэйэбит сыанабылгытын биэринг.

10 §. Туохтуур көрүнгэ.

1 эрчилли. Туохтуур көрүнгүн быһаарыытын этинг. Туохтуур аттаһык көрүнгүнэрин, кинилэр сыһыарыыларын ааттаталаан. Сыһыарыынан үөскүүр көрүнгүнэри уонна кинилэр сыһыарыыларын ааттаталаан.

2 эрчилли. Туохтуур аттаһык көрүнгүнэригэр иккилии бэйэ холобурун аҕалыг. Сыһыарыынан үөскүүр көрүнгүнэригэр иккилии бэйэ холобурун аҕалыг.

3А эрчилли. Аттаһык көрүнгү ньыматынан үөскээбит туохтуурдары булун, суолталарын быһаарыг.

1. Кэтириис, хоруорбут хардаҕас төнүргэстэрин үөттүрүөбиттэн холботолоон баран, эбии хардаҕастары уурбутугар балаҕан иһэ сырдыы түстэ. 2. - Кэбис, хойутаахтаахпына, ийэм мөнүө, - диэт, кырса тыһа истээх сонун санныгар илиммитинэн тахсан барда. 3. Сүөдэр, итини истэн, эмиэ сүрүбэ ытырбахтаан ылар. 4. - Мин биир баай кулуба күлүү оностубутугар, атаҕастаабытыгар да сөп буолан сылдыабын, - диир Сүөдэр, абарбыт-сатарбыт курдук, уонна киэр хайыһар. 5. - Сүөдэр, хата, дьонум сүтүктээн көрдүү иликтэринэ бара охсуох! - диэбитинэн Маайа ойон турар уонна Сүөдэри олорор дүлүнүттэн туруору тардар. 6. Кини Маайа хаһыытын истээт, эргиллэ биэрэр. 7. Маайалаах Сүөдэр саната суох куустуһа түһэллэр. Сылайбыт саадьаҕай оҕус, “өр соҕус куустуһан турун – сынньаныам” диэбиттии, кинилэр

диэки көрөн кэбиһээт, кэбинэн барар. 8. Хамначчыт сордоох сүгэнэн мас кэрдэн тоһурбатын барар. 9. Сылгыһыт Сүөдэр оннугар кини кэргэнэ Маайа киирэн кэлэр. 10. Сиидэр суруксут, «тугу гынабын?» диэбиттии, тойонун Дьаакыбылап диэки көрөн кэбиһэр. 11. Чэ, этэнгэ, үчүгэй бэйэлээхтик сылдыын! - диэн көрдөһө, алгыы хаалаллар. 12. Харатаайап кулуба, Сүөдэр кэпсээнин истэн олорон, ис-иһиттэн тырыттан, абаккаран, кыһыран барар. 13. Кини үһүн суолун устатын тухары кэргэнэ бу курдук ыыта көрсөрүн өйдүү, онно туох диэбин барытын саныы испитэ. (Н. Якутскай “Төлкө”).

3Б эрчилли. Туохтуур төхтүрүтэлиир уонна тиэтэтэр көрүгнэрин булун, суолталарын быһаарың.

1. Ким эрэ сулуһу сыал ыта оонньообут – ылтаһына хомуруттубут, кырааската хоннутаалабыт. 2. Сэмэн бу кыыс диэки көрбөхтөөтө. 3. Сотору-сотору Сэмэн суругуттан: “... мин эйигин таптыбын!” диэн суруйбутун аабыталаата. 4. Дьиилээх дьахтар, “хайалара киирэн туоһуласта?” диэбиттии, Сэмэни одууласпахтаата. 5. «Хайа, мантан аны ханна барар буоллун?» диэбиттии, оспуоччук кыһы көрүтэлээтэ. 6. Шура сүрүбэ, тобо эрэ, күүскэ мөхсөн ылла, сирэйэ итийбэхтээтэ. 7. Сэмэн сабыллыбыт ааны көрөн олорбохтоото. 8. Онтон Сэмэн Владимиров иннигэр кэлэн тохтоото, утаа собуус одууласпахтаата: “Табаарыс Владимиров, эйигин Шахталаах заставатыгар көмөлөһөөччүнэн аныырга быһаардыбыт”. (Н.Якутскай «Илин уонна арҕа»).

4 эрчилли. Балыктааһын. Дьыл кэмнэринэн балыктааһын ньымаларын наардаталаан. Бэриллбит тыллары туттан аттаһык уонна сыһыарыынан үөскүүр көрүгнэри туттан кэпсээни айың уонна бэйэ-бэйэбит үлэлэргитин тэннээн көрүң.

I бөлөх: сайын, саас, күһүн, кыһын.

II бөлөх: мунхалааһын, куйуурдааһын, туулааһын, муус аннынан илимнээһин, күөгүлээһин, илимнээһин.

5 эрчилли. “Туохтуур көрүгэ” диэн тиэмэбэ рефератта суруйуң.

6 эрчилли. Рефераттаргытын атастаһың уонна тутууларың туһунан кэпсэтиһиң. Сыаналааң.

11 §. Кыччаттар (атаахтатар) туохтуур.

1 эрчилли. Кыччаттар (атаахтатар) туохтуур өйдөбүлүн кэпсээң.

2 эрчилли. Бэйэ 5 холобурун аҕалың уонна туох сыһыан этиллэрин быһаарың.

3 эрчилли. Этиилэри аабың, кыччаттар туохтуурдары булун уонна суруйуу истиилин быһаарың.

1. Хата, убайык-убайык бараахтаата ээ. Иэйэйбиэн-чуохайбыан! Дьэ, көнүлбүнэн көрүлүөм, талбыппынан мэниктиэм буоллаҕа. Оонньоон мин баай хара тыаттан бултаан кэлбит үһүбүн, убайым котоку ураһатын айаҕар тахсан тураахтыыр, тонхойо кырдыахтаабыт... биир сырҕан

эһэ били эһэлээх эбэбит өтөхтөрүгэр хаһааммыт хохтубутун сии турдабына, үнүүнэн өтөрү түһэн баран, баҕайыны мутукка тэскэччи ыйаан кэбистим. Хайа, убайым эрэйдээх үөрээхтээтэ, көр, Байанай үнкүүтүн үнкүүлээн бокуннаата. (И.Гоголев-Кындыл “Кыталыктар кырдаллара”).

4 эрчилли. Оонньуу. Бастакы хамаанда судургу туохтууру холобурдуур, иккис хамаанда бу холобуру кыччаттар (атаахтатар) туохтуурга кубулулар.

5 эрчилли. Тайах сааһын наардаталаан. Тангылыбыт тыллар ситимнэрин кыччаттар (атаахтатар) туохтуурдарга сыһыары тутан көрүң. Табыллар дуо? Кэпсэтиһинг.

I бөлөх: ыңаах, анабы, мындааһын, мандааһа, хорой, лөкөй, иктээнэ.

II бөлөх: улахан атыыр тайах, быйылгы оҕото, биирин туола илик сааскы оҕото, түөрдүттэн үөһэ саастаах атыыр тайах, икки саастаах тайах, иккитигэр сылдыар атыыр тайах, балтараатыгар сылдыар атыыр тайах.

б эрчилли. Кыччаттар (атаахтатар) туохтуур туттуллуутун билинги кэпсэтэр тылга төһө туттабытый? Аныгы үйбэ кэпсэтии тылыгар кыччаттар (атаахтатар) туохтуур туттуллуутун туох дии саныыгыт? Өйүүгүт дуу эбэтэр утарабыт дуу? Кэпсэтинг.

ТУОХТУУР ТУТТУЛЛУК ХАЛЫЫПТАРА.

12 §. Тус туохтуур. Киэп. Кэпсиир киэп.

1 эрчилли. Тус туохтуур диэн тугуй? Киэп диэн тугуй? Туохтуур кэмэ диэн тугуй? Туохтуур кэмэ хас араастаабыт?

2А эрчилли. Саха тылын туохтуурун кэмнэрэ: билинги, кэлэр, билигин ааспыт кэмнэр ханнык хайааһыннары көрдөрөллөрүй? Иккили бэйэ холобурун кэмнэринэн, сирэйдэринэн уонна ахсааннарынан уларытын.

2Б эрчилли. Урут ааспыт кэм араастара ханныктарый? Биир-икки туохтууру тус-туспа дэгэтинэн уларытын.

3А эрчилли. Туохтуурдар ханнык кэмнэ, сирэйгэ, ахсаанга, халыыпка туралларын быһаарын.

1. Уулаах Уйбаан сиһиктээх систэри бысталаан, адырҕайдаах аппалары туораталаан, ырааһыран ыла-ыла ыбыллаҕаастаммыт, ылыга-аартыга бүөлэммит Дьаба баһын ыырыттан тахсан, дьирэнкэйдир тинилэх тиэрийбит дьэркээннэрдээх хонуулар устун, атаралыыр атаах айгыстыбыт айан суолугар киирэн кэллэ уонна, сыһан-соһон испит атаахтарын сынньата таарыйа, аа-дьуо хааман, Өргөннөөх үрэбин үс салаатыттан биирдэрин таннары тутан, бара турда. 2. Ол кэннэ олонголоон бардабына, оо, маннык кэрэ кэпсээннээх, маннык уус-уран тыллаах киһи өлөн хаалыах бэйэтэ буоллаҕа диэн киһи аһыйар киһитэ, - дии-дии, Доодороп улуус мунһаҕар кэлбит тойотторго кэпсиирэ. 3. Ыал дьэтин таһыгар хас да ыңгыр аттар баайыллан тураллар. 4. Олорон биэрэн уорҕабынан тыырдарыам, оройбуна тобулларыам, уолукпунан булкуйтарыам суоҕа. Туран биэрэн, тобукпунан тоһуттарыам, тоһонохпунан

сарбыттарыам, тоноѳоспунан бүлгүрүттэриэм суоѳа. (Эрилик Эристиин “Кэриэс туолуута”).

5. Оѳом, бүгүн үчүгэйдик бултуйбуккун. 6. - Сүүрбэттэн тахса тумустааѳы бултаатым, - диэбитэ оѳонньоро уонна сурт маһыгар ыйаммыт тииннэрин тириитин диэки көрөн кэбиспитэ.

7. Туохтан оѳонньор ити курдук кыһыл көмүһү абааһы көрөрүн Уйбаанча билигин да кыайан өйдөөбөтөѳө. 8. Былыр биһиги төрүттэрбит, мантан хас да сүүс көстөөх дойдуга, наһаа элбэх бултаах-астаах сири булан олорбуттара үһү. (Н. Якутскай “Көмүстээх үрүйэ”). 9. Көрбүтүм, онно туох баарый? 10. Билиэнг суоѳа, кини ол курдук уларыйан хаалбыт. 11. - Киһи тийбэт сиригэр эн да тийиэнг суоѳа, эн тийэр сиргэр кинилэр да тийиэхтэрэ. (Эрилик Эристиин “Маарыкчаан ыччаттара”). 12. Чэгиэни — ыалдыа сытан, эдэри – кырдыан иһэн, доѳору хомотон баран өйдүүбүт. 13. Ыһыыр аттаах, сатыы дьон сылдыар тыа солормотох суола төнүргэһи, сыгынаѳы тумнуталаан, ойууру, аппаны эргийтэлээн, араастаан эрийэ-буруйа барар. 14. Сатаан кэпсэммэт, кыайан хоһуйуллубат кэрэ Талба өрүс килбэһийэ тэлгэнэн, нэлэһийэ устар. (Амма Аччыгыйа “Сааскы кэм”). 15. Бараѳын... Мин эмиэ барыаѳым. 16. Таптыбын күөх быйан сааһынан ньургуһун сибэкки тылларын, бу тойук маннык саас-сааһынан суккуллар дьиэрэнкэй тылларын. (И.Е.Слепцов-Арбита “Долгуннар”). 17. Ити тоѳо ытыскытын таһынар буолаѳыт? - оѳонньор эмискэ Аласов диэки өрө мылас гынан ыйытта. 18. Дьэ, биир күн биһиги ол оѳустары көрсүһүннэрэргэ үлэстибит. 19. Бу ким бэлэмигэр төрөөн-үөскээн, кыһалѳата суох үөрэнэ сылдыарбыт буолуо, бу бүгүнгү дьоллоох олохпутун кимнээх тэрийбиттэрэ-айбыттара буолуой диэн эһиги, ама, биирдэ эмэтэ санаан аһарбаккыт дуо? 20. Лэгэнтэйдиин биһиги биир сайылыкка үөскээбишпит. 21. Тугуй? Туох буоллугут? - Аласов хаһытаата. 22. Ол таптал сүрэххитигэр тыыннааѳын тухары эһиги модун күүстээх, самныбат санаалаах буолуоххут, ханнык баѳарар ыарахаттары кыайыаххыт. (С.П.Данилов «Сүрэх тэбэрин тухары»).

3Б эрчилли. Туохтуурдар тус-тусна араас дэгэттээх урут ааспыт кэмнэрин быһаарыҥ.

1. Даѳанча өрүс кытытынан аһаѳас кумаѳынан барыаѳын дьулайбыта, сыыры өрө дабайан бэодьигэс хойуутук үүммүт тыатыгар тахсыбыта. 2. Кинилэр ханас өттүлэригэр Ойуу Нэлэкэ ойуун араас сарбынньахтаах, онон-манан дьэрэкээннээх киэргэллээх тордоѳо түспүт. 3. Ньырбачаан тыыга тийээн баран, сэрэммитиини, ол-бу диэки көрбөхтөөбүтэ – чугаһынан туох да куттаныхха айылаах биллибэт этэ. (Далан “Тулаайах оѳо”). 4. - Маайаа, тукаам, мин эйигиттэн ыйытардаах этим. (Н.Д.Неустроев “Сэмэнчик”). 5. Эдэр, дохсун эрдэѳинэ, санарды кинээстии сылдыан, ойууну Тойон Киһи атаѳастаабыттаах эбит. (И.М.Гоголев-Кындыл “Хара кыталык”). 6. Дьэ маннык буолбуттаах. (“Кэѳэ” ненец остуоруйата. Нууччалыыттан П.Григорьев тылбааһа).

4 эрчилли. Билигин ааспыт уонна билинги кэмнэри тэннээн көрүҥ. Көһүт уонна сынньан туохтуурдары сирэйдэринэн, ахсааннарынан бэриллибит кэмнэргэ уларытыҥ. Тэннэбилгитигэр түмүктэ оҥорун.

Билигин ааспыт уонна урут ааспыт кэмнэри тэнгээг көрүҥ. Хойутаа уонна санаарбаа туохтуурдары сирэйдэринэн, ахсааннарынан бэриллибит кэмнэргэ уларытын. Тэнгэбилгитигэр түмүктэ огорун.

Билигин ааспыт уонна кэлэр кэмнэри тэнгээг көрүҥ. Сырыт уонна үөр туохтуурдары сирэйдэринэн, ахсааннарынан бэриллибит кэмнэргэ уларытын. Тэнгэбилгитигэр түмүктэ огорун.

5 эрчилли. 4 эрчиллигэ бэриллибит туохтуурдарынан тэттик кэпсээнэ айыҥ. Буолбат халыыпка уонна ыйытыы этиигэ туохтуурдары туруораргытын умнуман.

6 эрчилли. 5 эрчилли түмүгүнэн ким кэпсээнэ ордук ситимнээх уонна ис хоһооно үчүгэйдик кэпсэтиһин. Тус туохтуур. Киэп. Кэпсиир киэп диэн тиэмэбэ түмүктэ огорун. Түмүктэргитин мунньан биир улахан түмүктэ огорун.

13 §. Ойбос киэптэр.

1 эрчилли. Саха тылыгар кэпсиир киэптэн ураты хас киэп баарый? Ааспыт кэмгэ сыһыаннаах ханнык киэптэр баалларый? Сыһыарыылара? Билигин кэмгэ сыһыаннаах ханнык киэп баарый? Сыһыарыыта? Кэлэр кэмгэ сыһыаннаах ханнык киэптэр баалларый? Сыһыарыылара?

2А эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары ааспыт кэм үгэс киэбигэр биир уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис, үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун: суруй, үлэлээ, көбүлээ, күүт, санаа, итэбэй.

2Б эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары ааспыт кэм сэрэйэр киэбигэр биир уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис, үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун: ыт, сууй, сылай, иһит, тур, суоттаа.

2В эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары билигин кэм буола илик хайааһын киэбигэр биир уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис, үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун:

үөрэн, тон, кэл, айаннаа, үнкүүлээ, ыллаа.

2Г эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары кэлэр кэм бигэргэтэр киэбигэр биир уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис, үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун: сынньан, толкуйдаа, кэпсээ, аах, сүүр, хаамп.

2Б эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары кэлэр кэм буолуохтаах киэбигэр биир уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис, үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун: тубус, тулуй, күл, тохтоо, сит, онор.

2Д эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары кэлэр кэм болдьуур киэбигэр биир уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис, үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун: таай, көр, көрдөр, тик, үөрэт, көт.

2Дь эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары кэлэр кэм буолуон сөптөөх хайааһын киэбигэр биш уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис , үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун:

олор, тэнит, уруһуйдаа, сот, наардаа, таптаа.

2Е эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары кэлэр кэм сэрэтэр киэбигэр биш уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис , үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун: атыылас, атыылаа, суулаа, хаалаа, ажал, илт.

2Ё эрчилли. Бэриллибит туохтуурдары кэлэр кэм соруйар киэбигэр биш уонна элбэх ахсаанга, бастакы, иккис , үһүс сирэйдэргэ, буолар уонна буолбат халыыптарга туруорун: табыс, киир, аһаа, оонньоо, тап, ыт.

3 эрчилли. Эдэр булчуттарга сүбэ: бултуурга эһени хайдах ааттыылларын билэргэ кыһаллын. Тыллары наардаталаан. Бэриллибит тыллары 2А, 2Б, 2В, 2Г, 2Б, 2Д, 2Дь, 2Е, 2Ё эрчиллиилэргэ бэриллибит туохтуурдары үгэс, сэрэйэр, буола илик хайааһын, бигэргэтэр, буолуохтаах, болдьюур, буолуон сөптөөх хайааһын, сэрэтэр, соруйар киэптэргэ туруоруллубуттарынан ситимнээн этиилэрдэ толкуйдаан. Бэриллибит тыллары кытта туохтуурдарыт сөп түбэспэт буоллахтарына, атын туохтуурдарынан солбуйун.

1. Адьырба	А. Түөртээх атыыр эһэ
2. Арбастаах	Б. Сиппит атыыр эһэ
3. Сырбан эһэ	В. Биирдээх оҕо
4. Анабастаах	Г. Арбахха киирбэккэ мэээнэ барбыт эһэ
5. Торбоннообут эһэ	Б. Быйыл төрөөбүт оҕо
6. Хагдан эһэ	Д. Эһэ оҕото
7. Үтэ	Дь. Үстээх эһэ
8. Күскэс	Е. Кыс сириин булбут эһэ
9. Ньюоҕаркаан	Ё Түүтэ түспүт эһэ
10. Үнүгэс	Ж. Тыалаах, хайалаах сиргэ олохсуйар
хараҥа күрүн дьүһүннээх эһэ

4 эрчилли. 3 эрчиллигэ ханнык туохтуурдар сөп түбэспэтилэр эбэтэр барыта сөп түбэстэ дуу? Тоҕо сорох туохтуур сөп түбэспэтэбин быһааран түмүктэ онорун..

5 эрчилли. Этиилэргитинэн талбыт истиилгэ тиэкистэ онорун. Тиэкискэ баар киэптэри бөлөхтөөн. Түмүктэ онорун.

6 эрчилли. Тиэкискитин көрүн. Бэйэ-бэйэбитигэр көрдөрүн, сыаналаан. Түмүктэ онорун. Эһиги санаабытыгар ким тиэкиһэ ордук табыллыбыты? Кэпсэтиһинг.

14 §. Киэптэр кэмнэрэ, дэгэт суолталара.

1А эрчилли. Соруйар киэп хаһан уонна тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1Б эрчиллийн. Сэрэтэр киэп хаһан уонна тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1В эрчиллийн. Бигэргэтэр киэп хаһан уонна тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1Г эрчиллийн. Буолуохтаах киэп тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1Б эрчиллийн. Болдьуур киэп тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1Д эрчиллийн. Буолуон сөптөөх хайааһын киэбэ хаһан уонна тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1Дь эрчиллийн. Буола илик хайааһын киэбэ хаһан уонна тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1Е эрчиллийн. Үгэс киэбэ тугу көрдөрөрүй? Араастара?

1Ё эрчиллийн. Сэрэйэр киэп хаһан уонна тугу көрдөрөрүй? Араастара?

2А эрчиллийн. Соруйар өтөр кэлэр кэмнээх уонна хойут кэлэр кэмнээх араастарга бэйэбүт буолар уонна буолбат халыыпка иккилии этиитэ толкуйдаан.

2Б эрчиллийн. Сэрэтэр киэпкэ буолар уонна буолбат халыыпка бэйэбүт иккилии этиитэ толкуйдаан.

2В эрчиллийн. Бигэргэтэр киэпкэ буолар уонна буолбат халыыпка бэйэбүт иккилии этиитэ толкуйдаан.

2Г эрчиллийн. Буолуохтаах киэпкэ буолар уонна буолбат халыыпка бэйэбүт иккилии этиитэ толкуйдаан.

2Б эрчиллийн. Болдьуур киэпкэ буолар уонна буолбат халыыпка бэйэбүт иккилии этиитэ толкуйдаан.

2Д эрчиллийн. Буолуон сөптөөх хайааһын киэбигэр буолар уонна буолбат халыыпка бэйэбүт иккилии этиитэ толкуйдаан.

2Дь эрчиллийн. Буола илик хайааһын киэбигэр буолар уонна буолбат халыыпка бэйэбүт иккилии этиитэ толкуйдаан.

2Е эрчиллийн. Үгэс киэбигэр буолар уонна буолбат халыыпка бэйэбүт иккилии этиитэ толкуйдаан.

3 эрчиллийн. 2 эрчиллийн этиилэрин суолталарын уларытпака эрэ киэптэрин атастаһыннарын.

4 эрчиллийн. 2 уонна 3 эрчиллийн этиилэрин киэптэринэн аннынан тардыталаан уонна араарталаан (киэп – холобур) таблицата онорун.

5 эрчиллийн. 4 сөбүлээбит этиилэргитин этии чилиэннэринэн уонна санга чаастарынан ырытын.

6 эрчиллийн. Киэптэр сөпкө туттулууларын уонна суруллууларын туһунан кэпсээн. Тобо? Инники аҕала сылдыбыт холобурдаргытын туһунан кэпсиэххитин сөп.

15 §. Сыһыат туохтуур. Хос хайааһын – сүрүн хайааһын бэлиэтэ.

1 эрчиллийн. Сыһыат туохтуур диэн тугу ааттыбыты? Ханнык ыйытыыларга хоруйдууруй? Сыһыат туохтуур араастара ханныктарый?

2 эрчиллийн. Бэйэ холобурдарын аҕалын. Этиигэ ханнык чилиэн буолалларый? Аннынан

тардын.

3 эрчилли. Урут, тэнгэ, тута, кэлин сыһыат туохтуурдары булун.

1. Үлэни бүтэрэн кэлээт, үөрүөххэ-көтүөххэ наада, ыксары куустуһа түһээт, ыллыахха-күлүөххэ наада. 2. Үөрэхпин бүтэрэн, ийэбин үөрдээри, олус да, олус да тиэтэйдим, киниэхэ ыксары куустара түһээри, дьэ, тийэн, дьэ, тийэн бу кэлиим. 3. Киэн туттабын сахабынан — түн былыргы санабынан: олонголоон доллоһутар, кылыһахтаан дьыриһитэр, хайҕаан сүрэҕи уматар, алҕаан халлааны ардатар, кыраан өһүн-сааһын ситэр кылааннаах ийэ тылбынан! 4. Мин баҕам: үтүөнү, санганы көрдөөһүн, булааһын, салҕааһын, сахалыы сангарар саханы сайын диэн салпакка алҕааһын. 5. Охсуллубут от сыта эдэр чэгиэн сүрэхпиттэн сүппэккэ ингэн хаалбыта саныахха үчүгэин! 6. Сирийэн көр эрэ – сир үрдэ бүтүннүү көбөрө-тэтэрэ көрүлүүр күлүмнүү! (С. Руфов).

4 эрчилли. Дьүһүнү көрдөрөр уонна ойуулааһынга туттулар сыһыат туохтуурдары тутатына толкуйдаан уонна этиилэрдэ онорун. Бэйэ-бэйэбит холобурдарын тэннээн көрүн. Хамаандаларынан куоталаһын.

5 эрчилли. 3 эрчилли этиилэрин чилиэннэринэн ырытын. Сыһыат туохтуурдары “+” бэлиэтээн.

6 эрчилли. Сыһыат туохтуур туохтуур буолбатабын дакаастаан.

16 §. Сыһыат туохтуур тылга тутулууга.

1 эрчилли. Сыһыат туохтуур этиигэ ханнык чилиэн буолуон сөп эбитий?

2 эрчилли. Сыһыат туохтуурдары булун, ыйытыыта биэрин, этиигэ ханнык ойоҕос чилиэн буолалларын быһаарын.

1. Ураһаттан соччо ырааҕа суох сиргэ биһиги табаларбыт аһы сылдьаллара. - Баран табаларгын тутан кэл, - диэтэ аҕам. Чэпчэки, бэйэм иэхпин тууппунан мастар быыстарынан элэн-сэлэн тэбэн истим. Эмискэччи ойоҕоспор тыас тыаһаата, көрбүтүм – сүүнэ бэйэлээх бөрө миэхэ ыстанан эрэр эбит. Очурдарга охсулла-охсулла, сыыры таннары сырылаан түһэн истим. Салгын кулгаахпар куһууран, идэспин талабынан быһыта биэрэрдии аһыта истэ. Табаны тутар маамык быаны саа курдук кэтэн испитим соһуллубута. Хараҕым кырыытынан көрдөхпүнэ, биир кэм чуумпур мастыы, өрө хоройон иһэрин бөрө лап гыннаран ылла. Мин иһэр күүспэр таргаран, бөрөнү балай эрэ соспохтоон иһэн оһуттум. Атахпыттан быһыччабын ылаат, бөрөбөр эргилинним. Бөрөм быатын ытырбытынан турар. Санныбар түһэ-түһэ ырдыах-ырдыах гынар. Мин туох буолбутун тута сэрэйдим: бөрө маамык быа төбөтүнээҕи түмүгүттэн ытырбыт, кини аһыта, киһи барыта билэринэн, күөгүлүү төттөрү сэлгиэхтээх, олус диригник ытырбыта, батары киирэн баран тахсыбакка, ити ырдыанныы турар эбит. Ойон туран, икки сынаабын өссө эпсэри лиһийэн биэрдим. Мин салаалаах тон мутугу тоһутан, уһуктуу кыстым уонна бас быалыы онорон кэтэрдим, онтум кэтэбэр сөп түбэхэр – бөрө өсөһөн быаны

таргабына, “имнэнэн” биэрэр гына мутукпун баайдым. Сизтгим. Бөрөм өсөһөн тардыһан көрөөрү гынна, төбөтүн булкуйбахтаата. Онуоха мутук “имнэннэ” быһыылаах, сизтэрим хоту истэбэ дии. Сизх буолан үрдүбэр түһэн баран, сизтиллэн иһэриттэн бөрө иһигэр кыһыа истэбэ буолуо. Дьонум уонна булчуттар бэркэ диэн сөбө-дьиктиргии көрсүбүттэрэ. (Т.Сметанин “Сизм диэбитэ – хата, бэйэтэ сизтилиһнэ”).

3 эрчилли. Саха сирин маанылаах кыылын, табаны, төһө билэбит? Тыллары наардаталаан. I бөлөх тылларын кытта сыһыат туохтуурдаах судургу этиитэ толкуйдаан. Олоххо туттуллумтуо биир табыллыбыт этиини ким толкуйдаабытын талын.

I бөлөх: тээли; тугут; чонохо; туоллан; тарабай; ыһаах; иктээнэ; үөнгэс; амархана.

II бөлөх: сана төрөөбүт оҕото; биэстээх атыыр таба; иккитигэр сылдыар таба; биирин ааспыт оҕото; биирдээх оҕото; алталаах атыыр таба; түөрдүгэр сылдыар таба; күһүнүгэр тийбит алта ыйдаах оҕото; үһүгэр сылдыар таба.

4 эрчилли. 2 эрчилли сыһыат туохтуурдарын туохтуурдарга кубулутун. Этиилэр уларыдылар дуо? Хайдах уларыдылар?

5 эрчилли. -ан/-бакка сыһыат туохтууру туттан айар үлэтэ толорун. Сыһыат туохтуурдар ханнык этии чилиэннэрэ буоллулар? Аннынан тардын.

6 эрчилли. Сыһыат туохтуур сиһилии, холбуу кэпсиэрэ, хос хайааһын, холбуу тыл сорбото буоларыгар сөпкө суруллуутугар болбомтобутун тардын уонна дакаастаан.

17 §. Сыһыат туохтууру санарар санаба туттуу.

1 эрчилли-оонньуу. Сынньаланна көннөрү кэпсэтиигэ бэйэ-бэйэбит санарар санабытын кэтээн көрүн. Ким элбэх сыһыат туохтууру туттар эбитий?

18 §. Аат туохтуур. Суолтата. Араастара. Уларыыыта.

1 эрчилли. Аат туохтуур диэн тугуй? Аат туохтуур кэми үөскэтэр хас араастаабый? Сыһыарыылара? Саха тылыгар кэлин үөскээбит өссө ханнык аат туохтуурдар баалларый?

2 эрчилли. Аат туохтуур кэпсиэрэ түһүктэниитигэр этиилэрдэ толкуйдаан. Бэйэ холобурдарын аҕалын.

3А эрчилли. Аат туохтуурдары булун уонна утары суолтаба туруоран этиилэр суолталарын уларытын.

1. Утаппыт киһи ууну ыймахтыгырын курдук, этэн баартын хоһууннук, итэбэтэр холкутук.

2. Хайгыан этэ эн да, бука, литератураҥ ааспыт суолун. Таптыан этэ эн да, бука, мин бүгүн таптыыр дьоммун: дохсун Уйбаан Күөгэлэп өрөгөйдөөх талаанын, Майыһыайдаах Мэхээлэ нарын, намчы ырыаларын. (С.П.Данилов “Ойуунускайдыын кэпсэтии”). 3. Чуучугуруур туус тумус, чаачыгырыыр таас таналай, бүрүө мүлгүн, төгүрүк түрбүү кынат, атара кутурук, алтан сабарай, ала мондоҕой. Тайбыыр дьабыл, сүнкэн эрэли, хомпоруун хотой кыыл буоламмын, - күүстээхтик өрө көтөн күпсүйэн, салгынтан тайанан сабырыйан, чан алтанныы чыгырбаан,

кинkiniир киэн халлаан килбиэннээх курбуутугар тахсан, кэdirги түһэн кэтэһэн олордум. (Өксөкүлээх Өлөксөй “Ойуун түүлэ”). 4. Арай мин биирдэ, арабай тайах суладыбыт арбах бэһин эркээйи оностон, ойуурдаабы ошонньор бэлиэтээбит орук бэһин дьуолка оностон, икки сүнкэн үрэх тардыһыта ындыы сиһи өрө хааман, аар тайба арбаһын дабайан, ардайдаах тарабай таас таманнардаах, онон-манан отон уга олбохтордоох, үрүн муох үктэллэрдээх үрдүк орой мындааба, туруук тобой тумулга өрө хааман тахсыбыттаабым. (С.А.Зверев-Кыыл Уола «Айхал эйиэхэ, Аар тайбам!»). 5. Мин сүгүрүйэбин – эн сандаарар санга куораттаргын айхаллы! Мин сүгүрүйэбин – долгуйар бу солко күөх суугунун уруйдуу! Мин чабылыабын – дьиэрэйэр музыкан баалыгар уйдаран! Мин чабылыабын – күлүмнүүр бу күндү мичээргэ куустаран! (С.С.Васильев-Борогонская “Улуу Ильмень”).

3Б эрчилли. Сирэй сыһыарыытын ылыммыт тус туохтуур оруолун толорон, кэм уонна киэн халыыптарын үөскэппит аат туохтуурдары булаттаан, быһаарың.

1. Доржооннортон тиһиллэннэр дуорайаллар бары тыллар – хоһоон буолар этиилэр тылтан тылга тахсаллар. Уһун, кылгас хоһооннор оннук ууһуур аналлаахтар – онон бары доржооннор бигэ, чиккэ буолуохтаахтар... 2. Үрдүк күүс! Сири-халлааны үөһэттэн дьаһайааччы, үчүгэйи, куһаҕаны үллэрэн аттарааччы, баһылыктар үтүөлэрин барытын баһылааччы, баарың-суоһун биллибэтэр – баар курдук салайааччы! 3. Сүүрбэ биир үйэбэ үктэнэн үйэбин бу моһоон эрэбин, ол эрэн уон тохсус үйэттэн оронон мин тахса иликпин. (Сэмэн Руфов). 4. Сиһим этэ ситиэбэ, буутум этэ буһуоба, холум этэ хойдуоба. (Манчаары Баһылай).

4 эрчилли. Сылгыны сааһынан араарың. I бөлөх тылларыгар аат туохтууру сыһыары тутан этиилэрдэ толкуйдаан уонна этии чилиэннэринэн ырытың.

I бөлөх: атыыр, кулун, тингэһэ, тый, ат, убаһа, кырдыбаас атыыр, атыыр соһоһос.

II бөлөх: икки сааһыттан үһүгэр диэри; төрүөбүттэн алта-сэттэ ыйыгар диэри; уон түөрт-уон биэс сааһыттан үөһэ; алта сааһыттан үөһэ үөрүн туппут сылгы; биириттэн икки сааһыгар диэри; биэс сааһыттан үөһэ атыыра; алта сааһыттан үөһэ аттамыт сылгы; алта-сэттэ ыйыттан биир сааһыгар диэри.

5 эрчилли. Өс хоһооннору уонна бэргэн этиилэри булан сылгы туһунан төһө элбэх баарың холобурдаан аҕалың. Аат туохтуур туттуллуутун кэтээн көрүң.

6 эрчилли. Аат туохтуур сыһа туттуллуутугар холобурда аҕалан холонун. Эһиги санаабытыгар аат туохтууру сыһа туттуу баар дуу, суох дуу?

19 §. Аат туохтуур аат суолтатын ылыныыта. Аат туохтуур тылга туттуллуута.

1 эрчилли. Аат туохтуур ханнык түгэнгэ этиигэ ханнык чилиэн буолуон сөп эбитий?

2 эрчилли. Ааттыбыт аат туохтуур этиигэ туһаан, толоруу буолбут холобурдарың аахпыт айымньыгытыттан булан устун.

3 эрчилли. 2 эрчиллигэ устубут этиилэргит тылларың этии чилиэннэринэн ырытың.

4 эрчилли. Аат туохтууру дабааһын ааты, туохтууру кытта тэнгээн көрүң. Бэйэ холобурдарын тутатына аҕалтаан. Хамаанданан оонньоон. Ким түргэнник холобур аҕалар, ол кыайар. Ситэри оонньоу быраабылатын толкуйдаан оонньоон.

5 эрчилли. Аат тыллардаах уонна ааттыйбыт аат туохтуурдаах этиилэрдэ тутатына толкуйдаан. Икки бөлөххө араарың.

6 эрчилли. Ааттыйбыт аат туохтуур туһунан тугу билбиккитин түмүктүүр бэйэбит санаабытын этэр иһитиннэриитэ онорун.

20 §. Аат туохтууру сангарар сангаба туттуу.

1 эрчилли. Саастыылаахтаргыт аат туохтууру төһө сымсатык сангарар сангаба тутталлар эбитий? Кэпсэтии истиилигэр этиилэрдэ суруйун.

1. Хабылыктыырга, хаамыскалыырга ураты усулуобуйа, үп-харчы ирдэммэт эбит диэн быһаардым. (Арсен Петров, VI кылаас). 2. Футболлуурбун сөбүлүүбүн. (Федя Захаров, VII кылаас). 3. 101 саастаах сэрии бэтэрээнэ Софрон Матвеевич Даниловка сылдыбыппыт. Кини урут хайдах үлэлээбитин, оттуурун, бултуурун, балыктыырын кэпсээбитэ. (Серёжа Николаев, VIII кылаас). 4. Үөлүллүбүт собо минньигэһиэн! Оночонон устубуппут астык баҕайы этэ, айана түргэнэ, айылҕаны барытын көрөн иһэбин. (Карина Саввинова, X кылаас). 5. Ааҕарым олох уруккаттан этэ, ол иннинэ ырыалары истэр эрэ этим. (Спиридон Саввинов, X кылаас). 6. Билигин хос эһэм оҕолоругар, урууларыгар Дэгэс диэн ааттаах түөрт ыт баар: икки ыт – Сунтаарга, биир ыт – Бордонно убайбар, биир Дэгэс – Уһун Күөлгэ, ол – мин ытым. Ол ыттар тус-туспа сиртэн ылыллыбыттар эээри бары борон өгнөөхтөр, мин көрдөхпүнэ, майгыннаһар курдуктар. (Никита Егоров, VII кылаас). («Хатан» сурунаалтан).

2 эрчилли. Тылдытынан үлэлээн. Хаар суолталарын быһаарың уонна аат туохтуур этиигэ ханнык чилиэн буолбутун быһааран бэлиэтээн, тыллары этии чилиэннэринэн ырытын.

1. Хаар элбэхтик, халыннык түһэр кэмэ. 2. Сыарҕа сылдыарыгар сөптөөх халын хаар. 3. Күн дьиэлэннэбинэ, куба түүтүгэр майгынныыр сымнаҕас хаар түһэр. 4. Хойуу бөдөн хаар маска лабааларыгар түһэн сыстан мустубут буоллабына, халлаан сылыйар. 5. Күһүңгү тоноруу кэнниттэн кыылы экирэтэргэ тоҕоостоох бастакы чараас хаар.

3 эрчилли. Тыл-өс култууратын үрдэтэргэ, тылы үөрэтэргит быһыытынан, төһө үлэлэһэбит дии саныыгыт? Тыл бэйэтэ сайдыахтаах дуу, эбэтэр сайдарыгар күүс-көмө буолуохтаахпыт дуу? Туох дии саныыгыт? Бэйэбит санаабытын кумаабыга тиһиэххитин эбэтэр тылынан иһитиннэриити оноруоххутун сөп.

4 эрчилли. «Аат туохтууру сангарар сангаба туттуу» диэн тиэмэбэ иһитиннэриити, дакылаат эбэтэр реферат суруйун. Айар үлэбитин суруйаргытыгар былаан онгороргутугар болҕомтобутун уурун.

5 эрчилли. Иһитиннэриигитин, дакылааккытын эбэтэр рефераккытын табаарыскыт

үлэтин кытары атастаһыг. Үлэни кытары билсинг, ыйытыыларда бэрсиһинг. Бэйэ-бэйэбит үлэлэргитин сыаналаанг. Санаабытын атастаһыг.

21 §. Үлүбүөй туохтуур. Суолтата. Этиигэ оруола.

1 эрчилли. Үлүбүөй туохтуур тугу көрдөрөрүй, бэлиэтиирий? Үлүбүөй туохтуур ханнык сыһыарыыларынан үөскүүрүй? Сирэйдэнэр дуо?

2 эрчилли. Үлүбүөй туохтуурдары булунг, анныларынан тардыг.

Ааҕааччыбар

Күн тахсарын күүтүөххэ -

Күлэ-сырдыы көрсүөххэ,

Мэлдьи өрө көрүөххэ,

Мичээрдиэххэ, үөрүөххэ.

Үчүгэйи өйүөххэ -

Үөһии-үөһэ үтүөххэ,

Куһаҕаны өһүөххэ -

Кумаҕынан көмүөххэ

Халын хаарга, чээл күөххэ

Хааман күүһү түмүөххэ,

Өрүү бири өйдүөххэ:

“Өрүү хаамса түһүөххэ!”

Туоруур чааска — сүһүөххэ

Тура сылдьан сүтүөххэ!

(Сэмэн Руфов).

3 эрчилли. Үөһэ бэриллибит үлүбүөй туохтуурдарга синиэньимнэрдэ толкуйдаанг.

4 эрчилли. Үлүбүөй туохтуурдары туһанан хоһоон хоһуйарга холонунг. Сэмэн Руфов хоһоонун кытары тэннээн көрүг.

5 эрчилли. Уус-уран истиил уонна кэнсэлээрийэ истиилигэр биир бэйэбит сөбүлүүр туохтуургутун туттунг. Ити икки бөлөххө биир туохтууру туһаныг. Ханнык бөлөххө ордук туттумтуо эбитин ырытынг.

6 эрчилли. “Үлүбүөй туохтуур уус-уран истиилгэ ордук туттуллар туохтуур” диэн уонна “Үлүбүөй туохтуур кэнсэлээрийэ туттуллар туохтуур” диэн тиэмэлэргэ мөккүөрдэ тэрийинг. Дакаастаанг.

УЛАРЫЙБАТ САҢА ЧААСТАРА.

22 §. Сыһыат – саҥа чааһа.

1 эрчилли. Сыһыат диэн ханнык саҥа чааһа буоларый? Ханнык ыйытыыларга хоруйдууруй? Этиигэ ханнык чилиэн буоларый? Ханнык сыһыарыылар көмөлөрүнэн үөскүүрүй?

2 эрчилли. 5 сыһыат бэйэ холобурун аҕалын. Холобургутун этиигэ туттун.

3 эрчилли. Сыһыаттары булун. Төрүт эбэтэр үөкээбит сыһыат буолалларын быһаарын.

1. ... танара дьиэтин үлэһиттэрэ суругу, үөрэҕи тарҕаталларын, оскуоланы тэрийэллэрин, дьобурдаах оҕолору чааһынай оскуолаҕа саха тылыгар босхо үөрэтэллэрин таһынан саха алпаабытын онорорго, духуобунай литератураны тылбаастыырга холоноллоро. 2. Иван Евсеевич Попов-Иннокентий Вениаминов Иркутскайга төрөөбүтэ. XIX үйэ иккис анарыттан танара кинигэлэрин сахалыы тылбаастыыр үлэни көбүлээччинэн буолбута. 3. Бётлинг онорбут алпаабыта саха дорҕооннорун чуолкайдык тириэрдэр уратылааҕа. 4. Димитрий Васильевич Хитров - Дионисий Рязань күбүөрүнэтигэр төрөөбүтэ. 1844 сыллаахха Саха сиригэр аҕабытынан анаммыта. Уон икки сыл үлэлиирин устата саха кыраайын, төрүт олохтоохторун, тылларын, култуураларын, үгэстэрин, сирдэрин-туомнарын үөрэспитэ. 5. Дмитриан Дмитриевич Попов Покровскайдааҕы танара дьиэтигэр үлэлээбит эһэтэ Семён Попов илиитинэн суруйан саҕалаабыт саха тылын тылдытыгар оҕо эрдэҕиттэн иллэн кэмигэр билбэт тылларын суруйара. Ол үлэтин кэлин сыылкаҕа кэлбит саха тылдытын ааптара Э.К.Пекарскайга бэлэхтээбитэ улахан суолталаах үлэ тахсарыгар олук буолбута. (В.Захарова “Кэм-кэрдии былдыаһыктаах мындаатыгар”).

4 эрчилли. Сыһыаты уонна сыһыат туохтууру кытта тэннээн көрүн. Тоҕо сыһыат сыһыат диэний, оттон сыһыат туохтуур сыһыат туохтуур диэннэ болҕомтобутун уурун.

Бэйэҕит критерийдэргитинэн тэннээн. Түмүктэ онорун.

5 эрчилли. -лыы, -тык, -чы, -ччы, -та, -рыта, -ын, -ча, -ы, -лары, -ыары сыһыарыылартан бэйэ холобурдаан сыһыатта үөскэтинг уонна бэйэҕит санаабытыгар бу маннык бөлөхтөһөллөр диэн бөлөхтөөн. Сорудаҕы бииргэ үөрэнэр оҕолоргутун кытта сүбэлэһэн оноруоххутун сөп эбэтэр соботобун эмиз оноруоххутун сөп.

6 эрчилли. Бэйэ холобурдаан холбуу этиилэрдэ толкуйдаан ситимнээх тиэкистэ суруйун. Ким этиилэригэр элбэх сыһыаты туттарыгар күрэхтэ тэрийинг. Үлэлэргитин атаһың уонна сыаналаан.

23 §. Сыһыат арааһа.

1 эрчилли. Сыһыаты хас бөлөххө арааралларың? Ханныктарга? Сыһыат суолтатынан хас араастааҕый?

2 эрчилли. Сыһыат хас биирдии арааһыгар бэйэ холобурун тутта толкуйдаан.

3 эрчилли. Таайбаран “Үүнээйилэр ааттарын таай”. Таайбараны таайын уонна таайыгытын сыһыаты кытта дьүөрэлээн туттун.

Х	А	Т	И	И	Т	С	У	Г	У
Б	Р	Д	ДЬ	ИЭ	НЬ	Х	С	Б	Н
Э	Ы	Ө	Э	ДЬ	Э	А	Ы	О	Х

С	Й	Л	ДЬ	Э	Э	Т	Л	Х	А
Д	А	Ү	Э	Г	М	Ы	Г	С	П
О	М	Һ	Н	Э	У	Н	Ы	У	Т
Л	О	ҮӨ	К	Й	У	ҮӨ	НЬ	Р	А
О	О	Н	И	О	Л	Р	У	Б	Б
Х	Н	Т	И	Т	А	Э	Р	А	А
О	НЬ	И	Һ	НЬ	А	О	Г	Н	С
Н	О	М	И	У	Х	Т	У	НЬ	Э
О	Б	Э	Л	Р	О	О	Һ	У	Э
Т	О	Х	Э	Г	Т	О	Н	Н	М
О	Н	О	Т	У	Һ	У	Н	А	

4 эрчилли. 2 эрчиллигэ туттубут сыһыаттаргытыгар утары суолталаах тыллары (онтуюньюмнары) булун.

5 эрчилли. Этиилэргэ сыһыаттары булун уонна бөлөхтөрүнэн наардаталаан.

1.Тиит – уһун үйэлээх мас. Хатырыгын анныгар баар үрүн субатынан бааһы, искэни, кутургуйаны саба баайан оһоруохха сөп. 2. Уулаах отон – киһи доруобуйатыгар олус туһалаах үүнээйи. Сэбирдэбин муус устар ыйтан ыам ыйыгар диэри, отонун күһүн хомуйулар. 3. Хаптаҕас – элбэх битэмииннээх үүнээйилэртэн биирдэстэрэ. Отонун морс, сироп онорон, битэмиин тийбэтигэр, атеросклерозка, хаан ыарытыгар туһаныахха сөп. 4. Дьэдьэн от быһыгар, тыа саҕатыгар сөбүлээн үүнэр. Сибизһэй дьэдьэн састаабыгар тимир баар буолан, хаан ыарытын эмтииргэ туһалаах. 5. Ньургунун – үчүгэй эмчит. Сибэкиитин эмин дьайыта күүстээх буолан сэрэнэн туттулуохтаах. Хомуйан, көөнньөһүк онорон, араас дьарҕа ыарытыгар, ревматизмга туттулар. (Г.Иванова-Айтыына “Дойдум эмтээх үүнээйилэрэ”).

6 эрчилли. «Мин дойдум айылҕата» диэн тиэмэҕэ киһини толкуйдатар тыһаан турар суолга сурукта суруйун. Бэйэ-бэйэбитин кытта атаһың уонна үлэҕэ сыанабылла уонна сүбэтэ биэрин.

КӨМӨ САҢА ЧААСТАРА.

24 §. Эбиискэ – саҥа чааһа.

1 эрчилли. Көмө саҥа чааһа диэн тугуй? Саха тылыгар хас көмө саҥа чааһа баарый? Ханныктарый? Эбиискэ диэн тугуй? Эбиискэ араастара?

2 эрчилли. Эбиискэ араастарын туттан 5 этиитэ толкуйдаан.

3 эрчилли. Сылгы дьүһүнүн-өнгүн кытары билсинг, төрүт эбиискэ уонна атын саҥа чааһын төрүттээх эбиискэ суолтатын кытта сэргэ туттун.

кугас, харана кугас, күрэн, харана күрэн, сырдык хонор, харана хонор, хара, эһэ хара, сырдык тураҕас, харана тураҕас, куба саалыр, саалыр, сизэр, сырдык сизэр, сырдык сур, хара сур, саһыл

сур, сырдык араҕас, харана араҕас, араҕас, тураҕас элэмэс, сур элэмэс, кугас элэмэс, сир элэмэс, чуоҕур, буулур элэмэс, кыһыл буулур, күөх буулур, харана көҕөччөр, толбонноох көҕөччөр, туус манган.

4 эрчилли. Эбиискэ санга чааһын тула бэйэбит санааларгытын суруйун. Ханнык түгээнэргэ аныгы олоххо туттуохха сөптөөх эбиискэлэри уонна былыргы олох хаалынньан көстүүлээх эбиискэлэрэ диэн бөлөхтөөн.

5 эрчилли. Этиилэргэ эбиискэлэри булуталаан уонна араастарынан наардаталаан.

1. Тус илин диэки тэн, эттээх ат кутуругун эрбии быһа баттаабыт курдук, эргэнэ хара тыа ис кырыытыгар эриэхэлээн сии олорор эрдэҕэстэй уларым түөһүн эбирин курдук, эбир дьабыл былыт иэнигийэн табыста. 2. Сэттэ уон сэттэ ийэхсит ийэлэрбит силистээн-мутуктаан, сиэмэлээн эбүрдэлээн тураннар, эппиттэр үһү: “Сэттэ уон сэттэ дьэрэкээн үрэх буолан, силис уута буолан сиэлэн-хаамсан, дьыгидийэн, дьирбиитээн киирэн, сэттэ үөстээх сирэй далай буоллун”, - диэн эппиттэр үһү. 3. Тонмот муора тулаламмыт эбит, итии муора эркиннэммит эбит, муустаах муора дурдаламмыт эбит, хара байхал сындыстаммыт эбит, муора туйгун күүстээх балыга олохтоммут эбит. 4. Хаан Хотун дьахтар халты халаанньылаан, ситэри силээхтэлээн олорор эбит дуу! 5. Өлө таба туруйа толуйар тоҕойо муостардаах, киэн дьоллоох Дьокуускай Тааттатын үрүҥ тараахтатын батан нии, тарҕанан үөскээбит, сэттэлээх сааһыгар диэри манхаайынан сылдыбыт кыһыл чуоҕур кычычар кыыл быттыга быалаах нии. 6. Быттык-быттык Маарыйабын нии, Былатыан кинээс кыһабын нии, Быырдаан кинээс балтынабын нии, Үтүө Өндүрэй үрдүнэбин нии, Үөмэр Уйбаан эдьийэбин нии, Быыпсай кинээс ойбунабын нии, Былай кинээс билсиитэбин нии, Иллээх кинээс ийэтэбин нии, Киргил кинээс киньитинэбин нии, Киппэ кинээс санаһабын!..

6 эрчилли. Эбиискэ диэн тиэмэбэ эбиискэлэри туттан айар үлэтэ толкуйдаан уонна бу тиэмэни өйүүр тыллары туһанын.

25 §. Сыһыан тыл – санга чааһа.

1 эрчилли. Сыһыан тыл диэн тугуй? Сыһыан тыл хайдах үөскүүрү? Сыһыан тыл суолталара ханныктарый?

2 эрчилли. Сыһыан тыл диэн өйдөбүлү бэйэбит тылгытынан түмүгү, билигин күннээби олоххо ханнык санга сыһыан тыллары ханнык суолтаҕа туттаргытын кэпсээн.

3 эрчилли. Сыһыан тыл суолталарынан арааран, бэйэн сыһыангы көрдөрөн, сыһыан тыл көтүтүллүбүтүн ситэрэн суруйун. Ким төһө элбэх сыһыан тылы туруорарыгар куоталаһын.

1., куоракка айаннаан эрдэспит. 2. Кини бэркэ үнкүүлүүр эбит, 3. Өссө туох-туох буолан иһэрэ биллибэт,, көрсүөххэ диэри! 4. Кэрэ да кэмнэр буолуохтара,, биһиги күүтэбит! 5., ырыа-хоһоон айыахпын баҕардым

дии.

4 эрчиллий. Сыһыан тыл саныыр санааны чопчулаан этэргэ, киһиэхэ тиэрдэргэ олус улахан суолталаабын, сахалыы кэпсэтии, уус-уран айымньы биир этигэн ньымата буоларын дакаастаан.

5 эрчиллий. Сыһыан тыллары туттан айар үлэтэ толорун. Санааларгытын түмэн биир үлэни хаһыа да буолан онорун.

6 эрчиллий. Сыһыан тыллар туттуллууларыгар мөккүөрдэ олохтоон.

26 §. Дьөһүөл – санга чааһа.

1 эрчиллий. Дьөһүөл диэн тугуй?

2 эрчиллий. Дьөһүөл нуучча тылыгар предлог суолтатыгар маарыннаһар уонна маарыннаспат өрүттэрин быһаарыҥ.

3 эрчиллий. Тиэкиһи аабыҥ. Дьөһүөллэри булун уонна үөскүүр ньымаларын быһаарыҥ.

Ыһыабы тэрийэргэ “Күнү көрсүү” сизрин-туомун хайаан да тэрийэн ыгытар булгуччулаах.

Түһүлгэ ыраас хонууга, арыый үрдүк сиргэ биэс уон миэтэрэ иэnnээх төгүрүк гына оноһулар. Түөрт үүт бүтэйинэн эргитиллэр. Ортотугар абыс кырыылаах холумтан оноһулар. Түөрт өттүгэр сэргэлии моонньохтоох остуолбалары сиргэ анһаллар. Түһүлгэ собуруу, арбаа, хоту өттө ааннаах буолар. Илин диэки үс ааннаах аарка оноһулар. Аарка ортоку аана 5-6 миэтэрэ үрдүктээх уонна үөһэ өттө күн иитин курдук төгүрүктүнү быһыылаах буолар.

Аны түһүлгэ иһигэр туох оноһулан туруохтаабыҥ? Танара ааркатын ханас уонна уна өттүгэр кулунчуктары баайарга аналлаах сэргэлэри туруораллар.

Холумтан иннин диэки аарка ханас өттүгэр үүт кэрэ үрүн биэ бааллар сэргэтин, кини аттыгар симэхтээх аты миинэн киирбит кыыс сэргэтин туруораллар. Оттон арыый тэйиччи икки атахтаах ийэ түһүлгэ оноһулар, онно кымыс кутуллубут сири-иһит ыйанар. Ол аттыгар тойон айах, кэриэн айах, балхах чорооннор кэккэлэһэллэр.

Холумтан иннин диэки аарка уна өттүгэр быаны хаһан да көрбөтөх, буутун этэ буспут дьабыллаах кыһыл турабас уонна да атын өннөөх атыыр сылгыны баайар бөбө-таба сэргэлэри туруораллар. Ол аттыгар, тэйиччи собус, симэхтээх аты миинэн киирбит уол сэргэтэ анһылар.

Түһүлгэ арбаа өттүгэр алгысчыт киирэр аанын таһыгар сэлэ оноһулар. Онно 21 кулунчук бааллар.

Сэлэтгэн тэйиччи ханас диэки дьахтар моһол ураһата, аана илин, оттон уна диэки эр дьон моһол ураһата, аана эмиэ илин диэки буолан тураллар. Моһол ураһалары сэттэ оронноон, ортотугар холумтаннаах, ис өттө сиздэрэй ойуулаах гына оноһуллара ордук. Бу ураһаба сизер-туом иннинэ ытык кырдыабастар, кыра оһолор, дьахталлар, эр дьон киирэн олон

сынньаныхтарын сөп. (А.Фёдоров. “Өбүгэ сизэрэ-туома”).

4 эрчилли. Дьөһүөлү, эбиискэни уонна сыһыан тылы тэннээн көрүң. Тэннэбилгитигэр түмүктэ онорун.

5 эрчилли. Дьөһүөлү, эбиискэни уонна сыһыан тылы холбоотоон биир тэттик кэпсээннэ айың. Ахсааннара тэнг буолуохтаах. Түмүктэ онорун.

6 эрчилли. Күннээби кэпсэтиигэ дьөһүөлү туттууга сыһа сангары баарын бэлиэтээн. Тобо итинник албастар тахсалларын быһаарың. Холобурдарда ажалтааң.

27 §. Ситим тыл – саҥа чааһа.

1 эрчилли. Ханнык саҥа чааһа ситим тыл дэнэрий? Ситим тыл хас бөлөххө арахсарый? Ханныктарга? Ситим тыл суолтатынан хас көрүңнээбий? Ханныктарый?

2 эрчилли. Тэнгэ холбуур суолталаах уонна баһылыыр суолталаах ситим тылларга холобурдары өйгүтүттэн буларга хамаанданан күрэхтэһиң.

3 эрчилли. Тэнгэ холбуур суолталаах уонна баһылыыр суолталаах ситим тыллары майгыннаһар өрүттэринэн наардаталааң. Хас бөлөххө араардыгыт?

4 эрчилли. Хаһыаттан талбыт ыстатыйаба ситим тыллары булун, сурук бэлиэтэ турар уонна турбат түгэннэрин быһаарың. Бэйэ-бэйэбит талбыт ыстатыйалары интэнээссийэлээхтик ааһан тэннээн көрүң. Сыһалар баар буоллахтарына, көннөрүң.

5 эрчилли. Сөбүлүүр тиэмэбитигэр дакылаатта онорун. Учубунньукка бэриллит ситим тыллары барытын туттарга кыһаллың. Бэйэ-бэйэбитигэр ааһан иһитиннэриң.

6 эрчилли. Хоһоон айарга холонун. Интэнээссийэлээхтик ааһың, онуоха ситим тыл туттуллар уонна туттуллубат оруолун туһунан кэпсэтиһиң.

28 §. Саҥа аллайыы – саҥа чааһа.

1 эрчилли. Саҥа аллайыы диэн тугуй? Саҥа аллайыы тугу көрдөрөрүй?

2 эрчилли. Күннээби кэпсэтиигитигэр төһө саҥа аллайыыт? Холобурдарда ажалтааң. Хамаанданан куоталаһың. Ким элбэх саҥа аллайыыны этэр эбитий? Интэнээссийэбэ болжомтону ууруң.

3 эрчилли. Саҥа аллайыылаах 5 этиитэ толкуйдааң уонна этиилэргитигэр схемата онорун.

4 эрчилли. Биир саҥа аллайыы араас суолталаныытыгар 5 холобурда ажалың уонна тэннээн көрүң. Суолталарын быһаарың.

5 эрчилли. Дьиз кэргэнгит дьонун эбэтэр билэр дьонгут кэпсэтэллэрин кэтээн көрүң. Хаста уонна ханнык саҥа аллайыыны сангарар сангаларыгар үксүн тутталларын сурунун. Түмүктэ онорун.

6 эрчилли. Саҥа аллайыы билинги саха тылыгар оруолун туһунан кыра иһитиннэриитэ онорун. Дьүүллэһиң. Сыаналааң.